

ОСОБИСТІСНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ
КОМУНІКАТИВНО-СТРАТЕГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Mariya Oliyar

PERSONAL-PRAGMATIC APPROACH IN THE FORMATION OF
COMMUNICATIVE-STRATEGIC COMPETENCE OF FUTURE
ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS

Анотація. У статті проаналізовано сутність особистісно-прагматичного підходу в процесі формування комунікативно-стратегічної компетентності майбутніх учителів початкових класів. Визначено шляхи його реалізації в закладах вищої педагогічної освіти.

Ключові слова: компетентність, комунікативно-стратегічна компетентність, особистісно орієнтований підхід, прагматичний підхід, особистісно-прагматичний підхід.

Аннотация. В статье проанализирована сущность личностно-прагматического подхода в процессе формирования коммуникативно-стратегической компетентности будущих учителей начальных классов. Определены пути его реализации в учреждениях высшего педагогического образования.

Ключевые слова: компетентность, коммуникативно-стратегическая компетентность, личностно ориентированный подход, прагматический подход, личностно-прагматический подход

Annotation. The article analyzes the essence of personal-pragmatic approach in the process of formation of communicative-strategic competence of future elementary school teachers. It also defines the ways of its implementation in higher pedagogical education institutions.

Key words: competency, communicative-strategic competence, personal-oriented approach, pragmatic approach, personal-pragmatic approach.

Мета статті полягає в характеристиці особистісно-прагматичного підходу в процесі формування комунікативно-стратегічної компетентності майбутніх учителів початкових класів та визначенні шляхів його реалізації.

На сучасному етапі розвитку системи освіти в нашій державі відбувається пошук інноваційних методів та способів, нових технологій навчання і виховання, орієнтація на цінності, пов'язані із входженням в полікультурне європейське середовище. Україна як поліетнічна і полілінгвістична європейська держава прагне будувати відносини всередині суспільства та з іншими державами на засадах співробітництва і взаєморозуміння. «В умовах становлення в Україні громадянського суспільства, правової держави, демократичної політичної системи освіта має стати найважливішим чинником гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості» [5, 22].

У цих процесах важлива роль відводиться сучасному вчителю, вихованому в умовах єдиного європейського освітнього простору, який має стати європейцем за духом, стилем життя і діяльності, бути готовим до конкуренції на ринку праці. Саме таке завдання і стоїть сьогодні перед закладами вищої педагогічної освіти. «Ключова роль у системі освіти належить учителю. Саме через діяльність педагога реалізується державна політика, спрямована на зміцнення інтелектуального і духовного потенціалу нації, розвиток вітчизняної науки і техніки, збереження і примноження культурної спадщини», - підкреслюється в державній програмі «Вчитель» [3, 1].

Професійна підготовка майбутніх спеціалістів у галузі освіти розглядається як складова інтеграції нашої держави в європейський освітній

простір, яка повинна будуватися на основних принципах Болонської декларації, що передбачають відповідність європейському стандартів в освіті, зміцнення зв'язків з іншими державами, обмін викладачами, учнями, студентами, підвищення якості базової освіти, приведення системи підготовки молоді у відповідність до економічних, технологічних і соціокультурних потреб розвитку суспільства, рівний доступ для всіх до якісної освіти.

Насамперед слід зазначити, що сучасною тенденцією розвитку педагогічної науки, визначеною Національною доктриною розвитку освіти України в XXI століті, є спрямованість на гуманізацію та гуманітаризацію, пріоритет загальнолюдських цінностей. «Глобалізація, зміна технологій, перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку, інші властиві сучасній цивілізації риси зумовлюють розвиток людини як головну мету, ключовий показник і основний важіль сучасного прогресу, потребу в радикальній модернізації галузі, ставлять перед державою, суспільством завдання забезпечити пріоритетність розвитку освіти і науки, першочерговість розв'язання їх нагальних проблем» [5, 22]

У зв'язку з цим ключовим стає поняття особистості, а пріоритетними в педагогічній практиці – завдання, пов'язані з розвитком особистості вчителя, від якого повною мірою залежить формування особистості школяра. Зокрема, у державній програмі «Вчитель» окреслено широкий перелік завдань щодо поліпшення культурологічної, мовної, психолого-педагогічної, комп'ютерної, методичної, практичної підготовки вчителів на основі особистісного підходу, багатоваріантних моделей і програм здобуття педагогічної освіти, що сприятимуть формуванню нової генерації педагогів, яка успішно здійснюватиме особистісно орієнтоване навчання і виховання школярів [3]. Зважаючи на вищесказане, актуальною є проблема формування комунікативної компетентності майбутніх учителів, і зокрема

такої її складової, як комунікативно-стратегічна компетентність, та наукових підходів до її вирішення.

Теоретичні засади нашого дослідження висвітлені в працях науковців, присвячених питанням здійснення професійно-педагогічного становлення майбутніх педагогів (Ю.Баланюк, М. Євтух, І. Зязюн, М. Лебедик, О. Михайлов, В. Радул, І. Синиця, І.Федоренко, І.Чернокозов, Л. Хоружа, С.Шмаков та ін.), особистісно-діяльнісного підходу (Л.Виготський, І.Зімня, О.Леонт'єв та ін.), компетентнісного підходу (В.Байденко, Н. Бібік, Л. Ващенко Н.Кузьміна, О. Локшина, О. Овчарук, Л. Паращенко, О. Пометун, О Савченко, С. Трубачева та ін.), гуманізації та гуманітаризації процесу професійно-педагогічної підготовки (А.Богущ, О.Савченко, О.Сухомлинська, В.Буряк, Л.Кондрашова, З.Курлянд, А.Линенко, С.Литвиненко, Р.Хмельюк та ін.).

Однак у практиці професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів існує чимало невирішених проблем, пов'язаних з використанням здобутих у вузі знань у практичних ситуаціях професійної діяльності, зокрема в процесі педагогічної комунікації.

Завданнями даної статті є визначити зміст поняття «особистісно-прагматичний підхід» у професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів, теоретично обґрунтувати необхідність інтеграції особистісного та прагматичного підходів, з'ясувати стан лінгвістичної підготовки студентів педагогічних факультетів з позиції особистісно-прагматичного підходу, подати теоретико-практичні рекомендації з проблеми застосування даного підходу в процесі формування комунікативно-стратегічної компетентності студентів.

Насамперед зазначимо, що гуманістична парадигма розвитку освітнього простору в Україні, необхідність у якій сьогодні виникла у зв'язку із загальною зміною пріоритетів, пов'язаних із сприйняттям людської

особистості як найвищої суспільної цінності, а звідси спрямуванням на індивідуально-особистісний розвиток, обов'язково передбачає особистісну спрямованість навчально-виховного процесу, творчість педагога й учнів, вільний вибір методів, прийомів, засобів, технологій навчання і виховання. При цьому центр уваги зміщується на внутрішній індивідуальний світ людини, формування її духовних цінностей. Педагогічний процес будується на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, в процесі якої відбувається взаємообмін знаннями та особистісними смислами. Учень при цьому розглядається як рівноправний суб'єкт навчального процесу, а не як об'єкт постійного впливу педагога. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія базується на принципах діалогічності, свободи вибору власної позиції, вільного розвитку особистості відповідно до її інтересів та здібностей, взаємодопомоги, співпраці, співтворчості, взаємної відповідальності. «...в ідеалі педагог стає організатором самостійного навчального пізнання учнів, не головною діючою особою в групі учнів, а режисером їхньої взаємодії з навчальним матеріалом, один з одним і з учителем» [4, 56].

Гуманістична освітня парадигма утверджується і в галузі лінгвістичної підготовки майбутніх учителів. Україна як велика європейська держава характеризується не лише спільністю історичного розвитку з багатьма іншими країнами Європи, спільним культурним надбанням, духовними цінностями і світоглядом, але насамперед таким найважливішим ключем до об'єднання, як мова. Загальновідомо, що українська мова входить до слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї і є однією з найбагатших та найрозвиненіших мов світу, яка за милозвучністю і виражальними можливостями займає одне з провідних місць. У європейській спільноті основою мовної політики є стратегічне спрямування на оволодіння кожною людиною кількома мовами. Лише за цієї умови можливий обмін науковцями, студентами, спільні наукові проекти, розбудова загальноєвропейського освітнього простору на основі діалогу культур, релігій, мов.

У зв'язку з цим нові вимоги ставляться і до лінгвістичної підготовки майбутніх учителів початкових класів. У відповідності до загальноєвропейських тенденцій ця робота повинна базуватися на таких ключових поняттях, як культура, спілкування, мотивація, інтерактивність. Зміни у змісті, цілях, загальній спрямованості освіти, характерні для початку ХХІ століття, конкретизуються в концепції формування компетентностей (компетенцій) майбутнього фахівця. Сьогодні висуваються принципово нові вимоги до педагогів, а тому вузам потрібно відмовитися від стереотипів у підготовці майбутніх спеціалістів і організувати навчально-виховний процес так, щоб студенти під час навчання пройшли всі ланки професійного становлення й одержали цілісний досвід самостійної діяльності [8, 29-30].

Першочерговим завданням є формування творчої нестандартної особистості, яка здатна творити нове, знаходити оригінальні рішення. У професійній освіті це виявляється в таких феноменах психології творчості, як творчі здібності особистості, обдарованість, професійна інтуїція, самосвідомість, процеси саморозвитку і саморегуляції, здатність до рефлексії тощо, для формування яких використовуються сучасні інноваційні технології. Особистісна сутність професійної діяльності розкривається в таких якостях педагога, як усвідомлення свого Я-професійного, активність, самостійність, відповідальність за власні дії.

Одне з найважливіших завдань професійної підготовки у даному напрямі – формування комунікативної компетентності студентів та її складової – комунікативно-стратегічної компетентності, яка у матеріалах Ради Європи визначається як група умінь та навичок постановки завдань та досягнення мети мовлення, його послідовної, логічної і переконливої побудови. Слід зазначити, що хоча перші спроби встановити структуру комунікативної компетентності відносяться ще до 70-х років минулого століття (Д.Хаймз), досі в науковому світі не склалося єдиної думки про це явище. Разом з тим, чимало дослідників (Ю.Федоренко, І.Бім та ін.), поряд з

граматичною, соціолінгвістичною, соціокультурною, дискурсивною та іншими складовими комунікативної компетентності, виділяють також стратегічну.

Комунікативно-стратегічна компетентність являє собою складне інтегроване утворення, яке включає сукупність важливих характеристик учителя (високий рівень особистої культури, здатність до спілкування, співпраці, вміння визначати мету своєї навчальної діяльності, планувати її, розробляти комунікативні стратегії й тактики, добирати різні комунікативні стратегії в процесі виконання навчальних завдань, оцінювати їх результативність, моделювати мовні явища й ситуації, а також креативність, рефлексія тощо), його світоглядних цінностей, необхідних для професійної самореалізації. Особистісно орієнтований підхід у професійній підготовці майбутніх учителів є основою формування їх комунікативно-стратегічної компетентності.

Сьогодні можна констатувати, що особистісно зорієнтована парадигма вже утвердилася в українському освітньому просторі. Учені продовжують досліджувати різні її сторони, практики активно втілюють у життя. За О.Волковою, основою професійного становлення майбутніх педагогів стає суб'єктність, тобто осмисленість життя, гуманістична спрямованість, позитивна мотивація і гнучка, відкрита Я-концепція [6, 25]. Ми поділяємо також концепцію Є.В.Бондаревської, яка вважає культурологічний підхід одним із методів реалізації особистісно орієнтованої освіти [1].

Прагматизм у сфері знання розглядається вченими як філософська течія, близькоспоріднена з гуманізмом (Ч.С.Пірс, В.Джеймс, Ф.Шіллер, Д.Дьюї), але гуманізм - це метод більш універсальний, придатний до застосування у різних сферах людського буття та галузях знань. Відповідно до теорії прагматизму, метою навчання є оволодіння творчими навичками, які дозволяють вирішувати життєві проблеми, збагачення досвіду, розвиток здатності до самовдосконалення і самоосвіти [6].

Прагматик у життєвому сенсі - це людина, яка все робить тільки з точки зору доцільності, вигоди. Прагматизм у розумних межах, за нашим переконанням, має бути притаманний кожній людині, яка стоїть перед своїм життєвим вибором. Насамперед вона повинна визначитись, чи відповідає вибір майбутньої професії її здібностям та обдаруванням, інтелектуальним і фізичним можливостям, бажанням, чи приноситиме задоволення, чи дасть можливість самовиразитись, розвинути свої природні задатки, забезпечити вдосконалення особистісних рис. Важливу роль відіграють також ціннісні орієнтації майбутнього фахівця, а саме: суспільна значущість та престижність праці вчителя, її творчий характер, широке коло спілкування, любов учителя до дітей і, навпаки, їх симпатія до педагога, постійна необхідність у самоосвіті тощо. Усе вищеперечислене суттєво сприятиме процесові якнайшвидшої інтеграції молодого спеціаліста в середовище школи та його успішній соціалізації в суспільстві. Здоровий прагматизм студентів сприяє тому, що викладач не нав'язує їм знання, не навчає, а лише спрямовує та організовує процес саморозвитку особистості майбутнього вчителя.

На реалістичний підхід у галузі освіти в контексті гуманістичної парадигми, «підготовку кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження наукоємних та інформаційних технологій, конкурентоспроможних на ринку праці» [5, 22], спрямована й загальнодержавна освітня політика. У сучасних умовах заклади освіти повинні виховувати особистість, готову до швидких змін у соціумі, здатну навчатися впродовж усього життя, приймати аргументовані рішення. Тому саме особистісно-прагматичний підхід у професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів, на наш погляд, може забезпечити достатню увагу розвитку студента як особистості, його внутрішнього світу, дасть змогу побудувати навчально-виховний процес на основі діалогу, активного міжособистісного спілкування, задовольнити потребу студентів у самовдосконаленні та саморозвитку.

У плані особистісно-прагматичного підходу до формування комунікативно-стратегічної компетентності майбутніх учителів початкових класів важливою виявляється не лише категорія доцільності тих чи інших прагнень, дій, але й категорія спроможності, здатності бути особистістю, яку деталізує у своїй концепції особистісно орієнтованої освіти російський учений В.В.Серіков [7]. Розроблена ним технологія на базі трьох компонентів "завдання - діалог - гра" дає змогу викладачеві створити в аудиторії особистісно орієнтований освітній простір, актуалізувати міжсуб'єктне спілкування студентів і таким чином впливати на формування індивідуальних проявів їх поведінки.

Прагматичний компонент виділяється вченими не лише на рівні організації навчально-виховного процесу, але й у складі комунікативної компетентності. Прагматична компетенція передбачає готовність і бажання взаємодіяти з іншими, впевненість у собі, уміння поставити себе на місце іншого, здатність впоратися з конкретною ситуацією. Вона включає предметну (володіння граматичними категоріями і правилами їх вживання, вміння використовувати в професійному спілкуванні), інформаційну (вміння знаходити і використовувати необхідну інформацію) та самоосвітню компетенції (вміння здійснення самостійної творчої навчальної діяльності). Виходячи з цього, прагматичну складову комунікативної компетентності можна вважати однією з важливих стратегій навчання, за якою студент є суб'єктом навчального процесу, зацікавленим у цілеспрямованому пошуку, переробці й актуалізації професійно спрямованих знань.

Слід зазначити, що саме прагматичний підхід до мовних явищ у контексті мовленнєвого спілкування лежить в основі інтеграції лінгвістики та методики викладання мови. Тому застосування даного підходу при аналізі мовних явищ дає змогу орієнтуватися на студента як мовну особистість, його індивідуальні та професійні потреби.

Прагматична орієнтація лінгвістичної підготовки майбутніх учителів зумовлює й вибір основної навчальної одиниці – тексту/висловлювання, яка саме й об'єднує як граматичний, так і змістовий та прагматичний компоненти. Текст дозволяє навчати мови з урахуванням закономірностей природної комунікації. Засвоєння мовного матеріалу на основі тексту допомагає уникнути формального вправлення і моделювати процес спілкування на заняттях. При цьому дуже важливим є врахування особистісних якостей майбутніх учителів, їх комунікативних та інтерактивних потреб, що сприяє більш успішному засвоєнню знань з мови.

Однак, незважаючи на те, що велика кількість концепцій особистісно зорієнтованого підходу в освіті, які відкрили новий етап у розвитку сучасної педагогічної науки, широко висвітлюється у працях вітчизняних та зарубіжних учених (Г.Костюк, Н.Менчинська, І.Бех, Є.Бондаревська, О.Газман, О.Пехота, В.Семиченко, І.Якиманська та ін.), цей підхід, за нашими спостереженнями, ще досить слабо реалізується в галузі вищої педагогічної освіти. У вузах продовжують превалювати традиційні підходи у навчально-виховній роботі. Не відкидаючи традиційну модель вищої професійної освіти, яка вочевидь містить чимало позитивного, оскільки забезпечує академізм вузівської освіти, фундаментальність знань, умінь і навичок студентів та їх соціалізацію, мусимо зазначити, що ця модель не здатна забезпечити належний індивідуальний розвиток майбутнього педагога та зв'язок одержаних у вузі знань з практикою роботи в школі. «Перехід від індустріального до інформаційно-технологічного суспільства неможливий без впровадження особистісно орієнтованих технологій навчання, максимальної індивідуалізації навчального процесу» [3, 21].

Причинами недоліків у лінгвістичній підготовці студентів є переважання граматичних аспектів викладання мови над завданнями комунікативного характеру, що зумовлює низьку ефективність навчального процесу, розрив між мовними знаннями і їх застосуванням під час комунікації, а також

відсутність технологій індивідуальної та самостійної роботи студентів, недостатнє використання інформаційних технологій, що не дозволяє студентам здійснювати цілеспрямований пошук та доцільне використання необхідної інформації. Названі суперечності зафіксовані і в навчальних програмах, які, крім переліку граматичного матеріалу, не містять рекомендацій щодо умов його застосування у відповідності до реальних комунікативних ситуацій, прагматичних категорій, тематичного, ситуативного та інтерактивного компонентів формування усного мовлення майбутніх учителів. Не відображається особистісно орієнтований підхід у навчальних підручниках та посібниках з дисциплін лінгвістичного циклу на педагогічних факультетах. Отже, чимало проблем, пов'язаних з реалізацією особистісно зорієнтованого навчання студентів, залишаються невирішеними.

Все це зумовлює пошуки нових підходів до лінгвістичної підготовки майбутніх учителів початкових класів, одним з яких може бути інтеграція особистісного та прагматичного підходів на основі особистісно орієнтованого, що, за нашими спостереженнями, дозволяє суттєво покращити якість лінгвістичної підготовки студентів.

У своїй практиці роботи з майбутніми учителями початкових класів ми робимо певні кроки з метою втілення ідеї особистісно-прагматичного підходу в їх лінгвістичній підготовці. Насамперед нами було здійснено змістовий аналіз навчальних програм, а також підручників та посібників з сучасної української мови, вивчення та систематизацію інноваційного досвіду в галузі методики навчання мови майбутніх учителів, розроблено теоретичні основи дослідного навчання.

Інноваційність нашого підходу полягає в організації продуктивного навчання студентів на основі їх комунікативної діяльності, пов'язаної з майбутньою педагогічною професією. З огляду на психологічні особливості студентської молоді, насамперед потребу в постійному активному спілкуванні, тобто комунікативній діяльності, в аудиторії не просто

повідомлямо знання про мову, а даємо можливість студентам критично оцінити ці знання з погляду їх потрібності в майбутній професії. Викладач виступає в ролі організатора активної мовленнєвої діяльності студентів у всіх її видах, розвиває позитивне ставлення до предметів лінгвістичного циклу, створює можливості для тренінгу в ситуаціях, адекватних до реального спілкування, для вільного висловлення власних думок. Цьому, на нашу думку, в значній мірі сприяє й те, що оцінювання відповідей та письмових робіт студентів проводиться лише індивідуально, тобто оцінка повідомляється кожному студенту зокрема в коректній формі.

У нашому арсеналі обов'язково присутні інноваційні форми роботи зі студентами, які використовуються поряд з традиційними і спрямовані на реалізацію діяльнісного аспекту змісту навчальних дисциплін. Це круглі столи, евристичні бесіди, конференції, розробка та захист проєктів, мікрвикладання, конкурси творчих робіт, диспути, дискусії, рольові ігри, тренінги, рефлексія педагогічної практики, рецензування тощо, які сприяють активному спілкуванню майбутніх учителів та застосуванню одержаних лінгвістичних знань на практиці, розвитку таких важливих професійних якостей їх особистості, як активність, ініціативність, самостійність, творчість.

Крім уже зробленого, потрібно дослідити та науково обґрунтувати можливості вузівських дисциплін лінгвістичного циклу та інших суміжних дисциплін у плані особистісно орієнтованого навчання і виховання студентів та їх готовності до відповідної роботи з учнями. Необхідна розробка нових навчальних програм, посібників і підручників для студентів, методичних матеріалів, які б враховували особливості їх особистісно орієнтованого навчання.

Таким чином, аналізуючи проблеми сучасної педагогічної освіти, яка має ступеневий характер і за структурою відповідає європейським стандартам, доходимо висновку, що її зміст ще потребує суттєвого

вдосконалення в плані особистісно орієнтованого підходу до навчання майбутніх учителів початкових класів. Гуманістична освітня парадигма, суттєвою ознакою якої є особистісно-прагматичний підхід у професійній освіті, незважаючи на велику кількість розроблених концепцій і технологій, значно поступається в плані реалізації традиційній формуючій парадигмі. Однак нові соціально-економічні умови розвитку України вимагають змін у системі освіти саме в плані реалізації гуманістичних підходів до формування професійної компетентності майбутніх учителів, у тому числі й такої її складової, як комунікативно-стратегічна компетентність.

Особистісно-прагматичний підхід у професійній підготовці, розроблений на основі інтеграції цілей, змісту, форм і засобів особистісного та прагматичного підходів, може бути використаний як методологічна основа формування комунікативно-стратегічної компетентності студентів, яка дає змогу досягати високої ефективності у лінгвістичній підготовці студентів. Розглядаючи формування комунікативно-стратегічної компетентності майбутніх учителів початкових класів в особистісно-прагматичному аспекті, підкреслимо, що це не просто формування у студентів суми знань та навичок з мови, але й позитивної мотивації навчання, уміння критично мислити, чітко і виразно формулювати свої думки, здатність ефективно користуватися мовою в процесі спілкування, адекватно сприймаючи та розуміючи співрозмовника, а також знаходити потрібну інформацію з різних джерел, аналізувати та оцінювати її.

Основними принципами організації навчання студентів на особистісно-прагматичній основі є принципи професійної спрямованості, комунікативної орієнтованості, діяльнісного характеру навчання, особистої значущості навчального матеріалу для студента, навчання мови на основі тексту, індивідуалізації та диференціації навчання, творчої активності і самостійності майбутніх учителів, створення позитивного психологічного настрою на заняттях.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці технології формування комунікативно-стратегічної компетентності майбутніх учителів початкових класів на основі компетентнісного, культурологічного, комунікативно-діяльнісного, особистісно-прагматичного, системно-синергетичного підходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: Учеб. пособие / Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич. - Ростов-н/Д: творческий центр «Учитель»,1999. - 560 с.
2. Волкова Е. Н. Субъектность педагога: теория и практика : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. псих. наук : спец. 19.00.07 "Педагогическая психология" / Е.Н. Волкова. - М., 1998. - 50 с.
3. Державна програма "Вчитель" // Освіта України. – 2002. - №27. – С.1-7.
4. Зязюн І. А. Інтелектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи : монографія / за ред. І. А. Зязюна. - К.: Віпол, 2000. - 636 с.
5. Національна доктрина розвитку освіти у ХХІ столітті// Освіта України. – 2001.- №1.- С.22-25.
6. Пирс Ч. С. Начала прагматизма / Ч.С.Пирс.- Спб., 2000. -Т. 1. – 352 с.
7. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепция и технологии / В.В.Сериков. - Волгоград,1994.- С.25-40.
8. Хомич Л. О. Система психолого-педагогічної підготовки вчителя початкових класів : автореф. дис. на здобуття ступеня док-ра пед. наук : 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Л. О. Хомич. - К., 1999. - 42 с.

